

КОМЕНТАРІ
до першої частини

I. Вступне слівце

1. Пропущено. Можливий варіант – Тѣор [Див.: Алемань А. Аланы в древних и средневековых письменных источниках. – М., 2003. – С. 265].

2. З огляду на це великий інтерес становить ситуація з вживанням за часів пізньої античності та раннього середньовіччя терміна „Ворота аланів”. Традиційною є думка, що така назва відповідала тільки Дарьяльському проходові в центрі Кавказу. Проте аналіз деяких письмових джерел дозволяє висловити певні сумніви щодо цього.

Вже першу появу аланів на Близькому Сході грекомовний історик Йосип пов'язав з Каспійськими воротами. Саме в 35 р. царі іберів та албанів для боротьби з парфянським царем Артабаном звернулися по допомогу до аланів: „...призвали против Артабана аланов, открыв Каспийские ворота и дав проход через свой земли” [Алемань А. Указ. соч. – С. 138]. В перші ж століття нової ери починають з'являтися перші відомості про „Ворота аланів”, що мали знаходитись поруч з Албанією. Так, в пехлевійському написі Кірдіра, де описуються події часів правління сасанідського шаха Шапура I (III ст. н. е.), зазначені області, до яких здійснив свої походи шах: „страна Армения, Иберия, Албания и Баласаган до самых Врат аланов” [Алемань А. Указ. соч. – С. 444]. На думку А. Алеманя, сусідня з „Воротами аланів” область *Баласаган* – це східна частина Албанії, тобто та територія, що була сусідньою до Каспійських воріт (Дербентського проходу) [Алемань А. Указ. соч. – С. 446]. Сам Шапур I у своєму написі на „Каба-і Зарадушт” перелічує провінції своєї імперії у такому порядку: „Армения, Иберия, Македония, Албания и Баласаган вплоть до горы Кавказ и Врат аланов и всей горы Парешавара”. На думку А. Алеманя, „Парешавар” – це гори Ельбурс [Алемань А. Указ. соч. – С. 444–447]. Отже, у III ст. н. е. „Ворота аланів” в уявленнях персів знаходилися не на Центральному Кавказі, а на Східному.

В V ст. вірменський історик Єгіше також локалізував „Ворота аланів” на північних кордонах Албанії. За його даними, під час свого зайняття престолу перський шах Пероз (457–484 рр.) зазнав непокору з боку албанів. Тоді прийшлося вдатися до рішучих дій: „когда [персы] увидели, что ни силой, ни добром не смогли прийти к согласию, они взяли много сокровищ в страну хайландуров, открыли Аланские Ворота, вывели многочисленное войско гуннов и воевали один год с царем албанов» [Алемань А. Указ. соч. – С. 372]. Про присутність аланів на Східному Кавказі в VI ст. продовжували свідчити візантійські автори. Так, Менандр повідомляв про те, що в 561 р. візантійський посол Петро і перський посланець Газд-Гушнасп Зіх в Дарі, що знаходилась в Верхній Месопотамії, підписали мирну угоду на п'ятдесят років, де „в первом решении было записано, чтобы не позволяют персам, гуннам, аланам, или другим варварам пере-

ходити через ущельє прохода, называємого Хорузон, и через Каспийские Ворота во владения ромеев" [Алемань А. Указ. соч. – С. 253–255; Меандр. Продолжение истории Агафиевой // Византийские историки / Пер. с греч. С. Дестуниса. – Санкт-Петербург, 1860. – С. 342]. Інформацію Менаандра підтверджує його сучасник та співвітчизник – Прокопій Кесарійський: „Всю страну, которая простирается от горы Кавказ до Каспийских Ворот, населяют аланы, народ независимый, из которого большая часть является союзниками персов..." [Алемань А. Указ. соч. – С. 264]. Досить цікаво, що за часів раннього середньовіччя продовжували локалізувати аланів та „Ворота аланів” на Східному Кавказі і вчені Арабського халіфату.

Так, арабський географ X ст. Ібн Хаукаль відніс до жителів Дербента також аланів: „город Дербент (Bab al-Abwab) у Каспийского моря (bahg al-Nazar), является портом дагестанських сариров (as-Sarir), аланов (al-Lan), всех областей Табаристана, Гургана, областей, населенных неверными (buldan al-kufur), и Делема” [Алемань А. Указ. соч. – С. 327]. Проте найбільший інтерес становить інформація про знаходження „Воріт аланів” на Східному Кавказі. Так, перський компілятор ат-Табарі – ал-Баламі, розповідаючи про похід Мервана в 735 р. проти хозарів відзначив його дії: „собрал войско и вторгся через долину, которая называется *Bab al-Lan* (Аланские ворота), убивая и сжигая все, пока не достиг Самандара» [Алемань А. Указ. соч. – С. 356]. У творах мусульманських географів IX ст. також утримується досить суперечлива інформація про перебування аланів поблизу Дербентського проходу. Так, Сухраб (Ібн Сарабіюн) подає інформацію про ріку Кура: „Знакомство с ал-Кур, а это – река Внутренней Армении. Начало ее – из горы, около которой находится Баб ал-Абваб в стране ал-Лан, идет эта река, простираясь до города Тифлиса с его восточной стороны. Затем идет к месту слияния, затем впадает в море Джурджана” [Калинина Т. М. Сведения ранних ученых Арабского халифата. – М., 1988. – С. 113, 117]. На перший погляд може скластися враження, що алани проживали поруч з Дербентським проходом, який в мусульманських джерелах традиційно називався *Баб ал-Абваб* – „Ворота воріт”. Проте детальний аналіз цього повідомлення дозволяє зробити висновок, що Сухраб помилково назвав „Воротами воріт” не Дербентський прохід, а Дарьяльський. Проте у мусульманських географів є інший термін, що більш підходить для позначення Дербентського проходу. Так, ал-Хварізмі (IX ст.) та Сухраб згадують гору(?) *Баб ал-Хазар ва ал-Лан* – „Ворота хозар та аланів” [Калинина Т. М. Указ. соч. – С. 42, 115]. Як зазначила Т. М. Калініна, «ал-Хварізмі, окрім „країни аланів”, знає також пункти „Ворота хозар та аланів” – достатньо реальну, сучасну йому назву» [Калинина Т. М. Указ. соч. – С. 96]. Є підстави вважати, що так у IX ст. вчені Арабського халіфату могли називати Дербентський прохід, бо хозари мешкали поблизу Дербента, а не Дарьяла, щодо якого використовували термін *Баб ал-Лан*. Проте щодо Дербентського проходу мусульманські

автори найчастіше використовували термін *Баб ал-Абваб* – „Ворота во-ріт” [Калинина Т. М. Указ. соч. – С. 17, 42, 83, 84, 116, 117, 125, 146, 149]. Причину того, чому за часів раннього середньовіччя досить часто плутали Дербентський і Дарьяльський проходи, слід шукати у традиціях пізньоантичних авторів.

Як зазначив А. Ю. Кримський, за часів пізньої античності та раннього середньовіччя греко-римські і згодом візантійські автори досить часто називали Дербентський прохід „Каспійськими воротами” [Алемань А. Указ. соч. – С. 253–255, 264; Менандр. Указ. соч. – С. 342]. Проте, за спостереженнями С. М. Перевалова, за часів пізньої античності „Каспійськими воротами” називали три гірських проходи: „Каспійські ворота I знаходились на південь від Каспія, в Північному Ірані поблизу м. Рагі – це сучасні перевали Сірдар та Фіру-Кух у горах Ельбурса. Каспійські ворота II – сучасний Дарьял на Кавказі. Каспійські ворота III – Дербентський прохід уздовж берега Каспійського моря” [Перевалов С. М. Александровы ворота: первые века легенды // Древнейшие государства Восточной Европы. 2003 год. – М., 2005. – С. 175].

Як це вказав А. Ю. Кримський, вірменські ж автори називали Дербентський прохід *Чора (Джора)* – „ущелина” [Артамонов М. И. История хазар. – Л., 1962. – С. 170; Моисей Хоренский. История Армении / Пер. с древнеарм. Н. О. Эмина. – М., 1858. – С. 134; Египтэ. О Вардане и войне армянской / Пер. с древнеарм. И. А. Орбели. – Ереван, 1971. – С. 31; Патканов К. Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому // ЖМНП. – 1883. – Ч. ССХХVI. – С. 31]. А. Ю. Кримський зазначив, що за часів Хосроя Ануширвана тут було збудовано фортецю Дербент, назва якої перекладається з середньоперської як „Закриті Ворота”. Аналізуючи повідомлення раниосередньовічних авторів, М. І. Артамонов прийшов до висновку, що „місто Чора і Дербент – це одне і теж, і можливі нюанси в значенні цих термінів вагомої ролі не відіграють” [Артамонов М. И. История хазар. – М., 2001. – С. 170]. Отже різними авторами щодо одного і того ж проходу використовувались різноманітні терміни: Каспійські ворота, ворота Чора, Баб ал-Абваб, Ворота хозарів, Дербентський прохід, тощо. Якщо виходити з того, що за часів пізньої античності і раннього середньовіччя з обох боків проходу, на південь і на північ, проживали массагетт-маскути, яких традиційно відносили до числа аланів, то є підстави вважати, що іноді Дербентський прохід називали не інакше як „Ворота аланів”, який іноді плутали з Дарьяльським проходом.

Розділ II

1. Найбільш ж докладна розповідь про ці події міститься в «Церковній історії» Михайла Сірійського (1126–1999 рр.). Однак цей пізній араме-

емовний автор відносить описувані події вже до часів візантійського імператора Маврикія (582–602 рр.), що вже саме по собі може свідчити про компілятивний характер його твору. За даними Михайла, з внутрішньої Скіфії вийшли три брати з 30 тисячами скіфів, які проробили шлях у 65 днів з боку «Імеонських» (?) гір і досягли «Танаїса» (Дону – О. Б.). Інтерес становить те, що одного з братів звали *Булгар* і він з 10 тисячами своїх одноплемінників досяг Дунаю і одержав від візантійських імператорів Мезію та Дакію, чим дуже нагадує болгарського хана Аспаруха, який жив значно пізніше. Подальша інформація Михайла також відрізняється від даних інших істориків. За його даними, два інших брати прийшли в країну аланів Берсілія, в якій римлянами були побудовані міста Каспію, що називалися вратами *Turaye*. Булгари і пугури – їхні жителі були християнами. Коли над тією країною став панувати чужий народ, вони були названі хозарами по імені старшого брата, ім'я якого Хазарік. Як вже зазначив А. Ю. Кримський, розповідь Михайла, але вже в скороченому варіанті, повторюється в «Історії» іншого арамеємовного автора – Григорія Бар-Гебрея, який жив в XIII ст. [Артамонов М. И. История хазар. – Л., 1962. – С. 128].

А. Ю. Кримський та багато сучасних істориків вважають, що Михайло Сірійський запозичив сюжет про трьох братів з «Історії» Іоанна Ефеського, який помер наприкінці VI ст. Однак нікого не бентежили хронологічні невідповідності: згадування Аспаруха під ім'ям Булгара, а також саме утвердження хозарів у причорноморських степах, що відносяться до другої половини VII ст., а не до кінця VI в. Перекладач твору Іоанна Ефеського на російську мову – Н.Б. Пигулевська – відзначила відсутність даного сюжету в Іоанна і вважала, що Михайло Сірійський міг запозичити легенду про трьох братів в іншого більш пізнього автора. Крім того, за спостереженнями Н.Б. Пигулевської, «розповідь Михайла Сірійця про трьох скіфських братів має...спільне з традицією грецьких історіографів, але з нею не співпадає» [Пигулевская Н. Сирийские источники по истории народов СССР. – М.–Л., 1941. –С. 105–108].

2. На сьогодні фінська гіпотеза походження буртасів вже практично не підтримується науковцями. Як вважають дослідники, до IX ст. етнонім *буртас* не був відомим у письмових джерелах. Принаймні, існує думка, що найбільш ранні відомості про буртасів містяться у творі мусульманського автора ал-Калбі, який жив у першій половині IX ст., де буртаси відомі як *бурджас* [Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. Х.). – СПб., 1870. – С. 15, 20]. А згодом, у X–XV ст. народ Буртас часто фігурує у творах таких мусульманських авторів, як ал-Мас'уді, ал-Істахрі, Ібн Русте, Ібн Хаукаль, ал-Бакрі, „Худуд ал-‘Алам”, ал-Марвазі, Гардізі, ал-Ідрісі, Хімйарі, тощо [Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Горган и Поволжье в IX–X вв. – М., 1962. – Т. I. – С. 245–246]. Окрім того, у своєму

листі хозарський цар Йосип перелічує підвладні йому народи, серед яких він згадує народ *бурт-с*, який був сусідом волзьких булгар [Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X в. – Л., 1932. – С. 98–102]. Проте давньоруські тексти при описі подій X–XII ст. зовсім не згадують буртасів. Відомості про буртасів, як сусідів волзьких булгар, вперше з'являються у складеному в середині XIII ст. пам'ятнику давньоруської літератури «Слово о погибели Русской земли». Там відзначені території, залежні від князів Стародавньої Русі напередодні монгольського вторгнення, серед яких згадані область сусідів волзьких булгар – буртасів [Бегунов Ю. К. Памятник русской литературы XIII в. «Слово о погибели Русской земли». – М.–Л., 1965. – С. 184]. Окрім того, згадку про буртасів зберегли не лише середньовічні тексти, а й назви на місцевості. Дані топонімії свідчать про те, що топоніми типу *Буртас*, *Буртаси* набули поширення саме на правому березі Середньої Волги, а на лівому березі Волги практично відсутні [Попов А. И. Буртасы и мордва // Ученые записки ЛГУ (Серия востоковедческих наук. Советское финно-угроведение). – 1948. – Вып. 2. – С. 200–203; Попов А. И. Названия народов СССР. – Л., 1973. – С. 119; Добродомов И. Г. Из аланских следов в топонимии европейской части СССР // Имя – этнос-история. – М., 1989. – С. 18–19; Васильев Б. А. Проблема буртасов и мордва. // Вопросы этнической истории мордовского народа. – М., 1960. – С. 206–207].

Всі ці відомості дали підстави більшості дослідників локалізувати буртасів на правобережжі Середньої Волги, хоча при цьому від самого початку намітилися розбіжності щодо їхньої етнічної атрибуції. Проблема походження буртасів цікавила багатьох дослідників, починаючи з початку XIX ст., що врешті-решт призвело до великої кількості публікацій за даною темою. Таких публікацій було настільки багато, що в 1960 р. вийшла навіть велика історіографічна стаття Б. О. Васильєва „Проблема буртасів і мордва”, в якій дослідник виділив кілька гіпотез про походження та етнічну приналежність буртасів, що сформувалися більше, ніж за півтора століття: мордовська (П. С. Савельєв, Й. Маркварт, В. В. Бартольд, В. Ф. Минорський, В. В. Гольмстєн, тощо); тюркська – предки чувашів, татар-мішарів (В. О. Сбоєв, І. М. Смирнов, С. М. Середонін, Ф. Ф. Чекалін, В. Ф. Венстберг, А. Х. Халіков, М. Г. Сафаргалієв, тощо); угорська (Б. О. Васильєв, П. П. Степанов, П. М. Черменський); кавказька (О. І. Попов) [Васильєв Б. А. Указ. соч.]. Такі ж розбіжності щодо походження буртасів зберігались серед дослідників і наприкінці радянського періоду, про що може свідчити конференція „Литання етнічної історії Волго-Доння в епоху середньовіччя та проблема буртасів”, що відбулася у січні 1990 р. у Пензі (Росія). Там було представлено не менше гіпотез щодо походження буртасів: тюркська (Ш. З. Бахтієв, М. З. Закієв), угорська (М. С. Полубояров, О. В. Расторопов, А. Х. Халіков), іранська (Г. Є. Афанасьєв, Р. Г. Кузєєв) [Вопросы этнической истории Волго-Донья

в епоху середньовіччя і проблема буртасів. Тезиси докладів наукової конференції. – Пенза, 1990]. Конференція показала, що, з одного боку, дослідники пізньорадянського періоду відмовились від мордовської (фінської) гіпотези походження буртасів, а з іншого боку – з'явилася нова гіпотеза про іранське (аланське) походження буртасів. Щодо виникнення останньої гіпотеза існує цікава передісторія.

Серед тих дослідників, хто дуже сумнівався у мордовському походженні буртасів була А. Є. Аліхова. Вона першою звернула увагу на значний імпульс салтівської культури на правобережжі Середньої Волги у VIII–X ст., що дало їй підстави говорити про етнічні контакти мордовських і аланських племен в хозарський період [Аліхова А. Е. К вопросу о буртасах // СЭ. – 1949. – № 1. – С. 138; Аліхова А. Е. Из истории мордвы конца I-го – начала II-го тыс. н. э. // Из древней и средневековой истории мордовского народа. – Саранск, 1959. – С. 31–32]. Спостереження над археологічними матеріалами XI–XII ст. дали підстави А. Є. Аліховій вважати, що після падіння Хозарського каганату частина аланів просунулась із лісостепового Подоння на Північний Схід, в середовище мордві-мокши, принеши з собою традицію ховати жінок на боці у скорченому положенні і племінну назву *Буртас* [Аліхова А. Е. Из истории мордвы конца I-го – начала II-го тыс. н. э. – С. 32; Аліхова А. Е. Средне-двинская мордва // Материальная культура средне-двинской мордвы VIII–XI вв. – Саранск, 1969. – С. 5]. Окрім того, аналізуючи повідомлення про буртасів ал-Масуді від 914 р. та Ібн Хаукаля, вона прийшла до висновку, що буртаси мешкали не лише на території Середнього Поволжя, а й поруч із Кавказом, „неподалік від Ітіля” [Аліхова А. Е. К вопросу о буртасах. – С. 52–53]. А саме це повністю не узгоджується з мордовською гіпотезою!

Окрім того, дані мусульманських авторів про буртасів були зібрані і систематизовані сучасником А. Є. Аліхової – Б. М. Заходером [Заходер Б. Н. Указ. соч. – С. 27–28]. У результаті, Б. М. Заходер прийшов до висновку, що під буртасами східні джерела розуміли не одне плем'я, а народонаселення розсіяне на достатньо великій території [Заходер Б. Н. Указ. соч. – С. 238]. У зв'язку з цим особливий інтерес становить походження етнічного терміна *буртас*. Так, Б. М. Заходер, В. Ф. Мінорський та інші дослідники звернули увагу на те, що ця назва була відома в російських текстах XIII–XVII ст. як *буртас*, у мусульманських авторів IX–XI ст.: ал-Кальбі як *б.рджас*, ал-Масуді, Істахрі та Ібн Хаукаля як *б.ртās*, в Іби Русте та Гардізі як *б.рдās*, в „Худуд ал-‘Алам” як *б.рдās*, а в ал-Бакрі – як *ф.рдās*. А це спонукає вважати, що оригінал цієї назви мав виглядати інакше ніж російське *буртас* [Гаркави А. Я. Указ. соч. – С. 15; Заходер Б. Н. Указ. соч. – С. 230; Minorsky V. Hudud al-Alam. The regions of the world. – London–Oxford, 1937. – P. 462]. На підставі цього В. М. Мінорський прийшов до висновку, що форма *ф.рдās*, подана в ал-Бакрі, найбільш є близькою до оригіналу [Minorsky V. Hudud al-Alam. –

Р. 462]. Як наслідок цього, дослідниками були запропоновані кілька варіантів перекладу назви **ф.рдѣс**, як самоназви східноєвропейських аланів-асів, якщо виходити з того, що у другій частині цієї назви має бути самоназва аланів – **ас**. При цьому дослідники припускались двох варіантів цього етноніма: **ф.рѣѣс** та **ф.рдѣс**. Так, польський орієнталіст Т. Левицький схильний був бачити в його першій частині осетинський термін *fyr̄t / furt* – „син, нащадок” і відповідно до цього переклав з осетинської **ф.рѣѣс** як „нащадки асів” [Lewicki T. Ze studiow nad źrodłami arabskimi Cześć Siedriby i pochodzenie Burtasów. // Slawa Antiqua. – Posnan, 1965. – № 12. – S. 1–14.]. Аналогічну етимологію цієї етнічної назви запропонував також Г. Є. Афанасьєв, який доводив, що алани лісостепового Подоння, які входили до складу Хозарського каганату, в середньовічних мусульманських джерелах були відомі за назвою **Буртас** [Афанасьєв Г. Е. Этническая территория буртасов во второй половине VIII – начале X вв. // СЭ. – 1984. – № 4. – С. 28–41]. При цьому Г. Є. Афанасьєв звернув увагу на етнографічні особливості буртасів, що, на його думку, мали збігатися з даними про аланів північно-західної частини Хозарського каганату. Дослідник вважав, що слід довіряти лише тим джерелам, які „локалізують буртасів на захід від Ітіля”. При цьому вчений акцентував увагу на аланському походженні етноніма **буртас**, припускаючи можливість проживання аланів і поза межами лісостепового Подоння, в інших районах Східної Європи [Афанасьєв Г. Е. Указ. соч. – С. 28–41]. Дійсно, анонімний автор „Худуд ал-‘Алам” [Minorsky V. Hudud al-Alam. – Р. 1962], ал-Масуді у деяких уривках своїх творів [Минорский В. Ф. История Ширвана и Дербента X–XI вв. – М., 1963. – С. 195–196] та деякі інші мусульманські автори локалізують буртасів безпосередньо не на Волзі, а на захід від неї. Проте ці дані не містять чіткої інформації про локалізацію буртасів саме у лісостеповому Подонні і свідoctва такого характеру вкрай обмежені.

В останні десятиліття ХХ ст. інтерес до проблеми буртасів Східної Європи виявляли не лише історики та археологи, а й лінгвісти. Так, І. Г. Добродомов присвятив цій проблематиці цілу серію статей. Він, незалежно від інших дослідників, дійшов до висновку, що буртасами ранньосередньовічні мусульманські автори називали східноєвропейських аланів. Він бачив в етнонімі **буртас** етнічний термін **ф.рдѣс**, перша частина якого співвідносилась з осетинським терміном *furd / ford* – “велика ріка” і відповідно до цього він переклав **ф.рдѣс** як „річкові аси” [Добродомов И. Г. О некоторых гиппологизмах и созвучных словах (Из аланского пласта иранских заимствований чувашского языка) // Труды НИИ языка, истории и экономики при Совмине Чувашской АССР. – Чебоксары, 1980. – Вып. 97. – С. 40]. Розвиваючи далі свою гіпотезу про тотожність східноєвропейських аланів-асів з буртасами І. Г. Добродомов виявив аланізми в мордовській, чуваській та інших мовах народів Середньої Волги [Добродомов И. Г. О некоторых гиппологизмах и созвучных сло-

вах. – С. 37–41; Добродомов И. Г. Мордовское название березы и дерева *халинг* страны буртасов // Материалы VI Международного конгресса финно-угроведов. – М., 1990. – Т. II. – С. 57–59]. Проте набагато років раніше від І. Г. Добродомова аналогічну етимологію етноніма *буртас* запропонував відомий український та американський сходознавець О. Й. Прицак, роботи якого, за цілком відомих обставин, стали доступними для радянських дослідників лише у 80-ті роки ХХ ст.

Так, ще у 1978 р. у своїй окремії статті, присвяченій іудаїзації хозарів, О. Й. Прицак висунув досить оригінальну гіпотезу, згідно з якою носіїв етноніма *буртас* слід вважати за східноєвропейських аланів, тому що у даному етнічному терміні варто бачити початкову форму *furt-as*, що на східноіранських мовах, у тому числі і на осетинській, має означати “річкові аси” [Pritsak O. The Khazar Kingdom conversion to Judaism // Harvard Ukrainian studies. – 1978. – Vol. II, № 3. – P. 264]. В іншій роботі „Хозарсько-єврейські документи X століття” О. Й. Прицак доводив, що землі цих аланів-буртасів були відомі у Кембріджському анонімному документі X ст. як країна *Asya* (*‘SY*’), в якій варто бачити “одну з держав, створених стародавніми аорсами в Поволжжі”. “Вони позначаються, – вважав вчений, – в ісламських джерелах як буртаси. Костянтин Багрянородний називає їх *Mordia*. Вони були нівнічними сусідами хозарів. Відповідно до Костянтина, десять днів шляху відділяють Мординю від держави печенегів” [Golb N., Pritsak O. Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century. – Itaca and London, 1982. – P. 128, 133–134; 1997, Голб Н., Прицак О. Хазарско-єврейские документы X века. – М.–Иерусалим, 1997. – С. 160].

Проте щодо запропонованої О. Прицаком локалізації країни *Asya* (*‘SY*’) Кембріджського документа на Середній Волзі знайдуться заперечення [Артамонов М. И. Указ. соч. – С. 358]. Необхідно відзначити, що на сьогодні багато хто з дослідників дотримується північнокавказької локалізації країни Асії Кембріджського документа [Гаглойти Ю. С. Аланы и вопросы этногенеза осетин. – Тбилиси, 1966. – С. 176–177; Гаглойти Ю. С. Этногенез осетин по данным письменных источников // Происхождение осетинского народа. – Орджоникидзе, 1967. – С. 82–83; Кузнецов В. А. Аланские племена Северного Кавказа // МИА. – Москва, 1962. – №106. – С. 125; Плетнева С. А. Рецензия на книгу: Артамонов М. И. История хазар. Л.: Изд-во ГЭ, 1962 // СА. – 1963– № 3]. Що ж стосується ототожнення середньовічних асів із стародавніми аорсами, то щодо походження етноніма *as* існують й інші точки зору [Миллер В. Ф. Осетинские этюды. – М., 1887. – Т. III. – С. 38; Гаглойти Ю. С. Этногенез осетин по данным письменных источников. – С. 8–10]. Проте ідеї О. Прицака про іранське (алано-аське) походження самоназви народу *буртас* (*фордас*) та, відповідного до того, аланських коренів буртасів, а також їхньої локалізації саме в бесейні Волги, знайшли підтримку та подальший розвиток у багатьох сучасних дослідників, в тому числі й українських.

Так, відомий український лінгвіст В. А. Бушаков запропонував у 90-ті рр. ХХ ст. розглядати етнічну назву *буртас* як осетинський термін *фардаг ас* – „аси, які відокремились”. При цьому дослідник також ототожнював буртасів з аланами-асами Східної Європи [Бушаков В. А. Етноніми “бодрак” і “буртас”. До питання про історичну долю буртасів // Східний світ. – 1995 (№2)–1996 (№1). – С. 38–40]. Варто також особливо згадати підхід українського історика О. О. Тортіки, який вважає, що у більшості випадків мусульманські автори згадували ті групи народу *Буртас*, які мешкали на правобережжі Середньої Волги, поруч з волзькими булгарами. При цьому він вважав буртасів народом невідомого походження, до складу якого входила мордва – тобто етнонім *Буртас* покривав собою етнічні назви мордви, що спостерігається досить часто і в інших регіонах. О. О. Тортіка, на основі аналізу даних більшості ранньосередньовічних географічних текстів арабо-перської писемної традиції, дійшов до досить важливого спостереження, що приволзька локалізація буртасів, як і раніше, є найприйнятнішою і найвідповіднішою змістові середньовічних географічних описів [Тортіка А. А. Северо-Западная Хазария в контексте истории Восточной Европы (вторая половина VII – третья четверть X вв.). – Харьков, 2006. – С. 302–333].

3. До числа цих пам’яток належить дуже відомий „Іменник болгарських ханів”, що дійшов до нас у списку ХVІ ст., але складений значно раніше – за часів Першого Болгарського царства. Документ виконаний двома мовами – імена та відомості про походження ханів подані слов’янською мовою, а числівники про роки правління ханів записані кирилицею тюркською мовою. Деякі відомості про період правління ханів мають міфічний характер, хоча достовірністю відзначаються дані про послідовність правління ханів та їхню приналежність до шляхетних родів. Вперше текст було опубліковано та прокоментовано О. Куніком ще у другій половині ХІХ ст. [Куник А. О родстве Хагано-Болгар с Чувашиами по славяно-болгарскому Именнику // Записки императорской Академии наук. – Санкт-Петербург, 1879. – Т. XXXII. – Кн. II. – С. 118–161]. Проте дати правління болгарських ханів ще й досі викликають у середовищі дослідників жваві суперечки.

4. Сучасні дослідники звертають увагу на те, що перші достовірні відомості про булгар відносяться до кінця V ст. Саме тоді Іоан Антіохійський писав, що імператор Зенон покликав булгар на допомогу для боротьби з остготами [Генинг В. Ф., Халиков А. Х. Ранние болгары на Волге. – М., 1964. – С. 101; Кляшторный Е. Г., Султанов Г. И. Государства и народы евразийских степей в древности и средневековье. – СПб., 2000. – С. 135]. Проте у деяких історичних хроніках є згадки про те, що болгарські племена опинилися на території Східної Європи задовго до гунської навали. Так, про булгар йдеться в повідомленні вірменського історика V ст. Мойсея Хоренського, який посилається на сирійського автора IV ст. Мар-Аббаса Катіну. Ця інформація повідомляє, що у 149–127 рр. до н. е. булга-

ри, які раніше мешкали на північ від Кавказьких гір, вдерлися до Вірменії [Моисей Хоренский. История Армении / Пер. с древнеарм. Н. О. Эмина. – М., 1858. – С. 81, 87]. Крім цього, інформація про булгар міститься в анонімному візантійському хронографі 354 р., переписаному в V ст. Там йдеться про події напередодні 230 р. н. е. і подається перелік народів, які мешкали на північ від Кавказу, де на останньому місці згадуються булгари (*vulgares*) [Сиротенко В. Т. Основные теории происхождения древних булгар и письменные источники IV–V вв. // Ученые записки Пермского государственного университета. – Пермь, 1961. – Т. XX. – Вып. 4. – С. 17; Кляшторный С. Г., Султанов Г. И. Указ. соч. – С. 134]. Проте слід зважити на те, що відомості про перебування булгар у Східній Європі в догунські часи мають компілятивний характер. У нас немає впевненості в тому, що переписувачі не замінили етнонімом *булгари* назву якогось іншого народу.

Тому походження протоболгар ще й досі становить наукову проблему. На думку одних дослідників, булгарські племена являли собою тюркомовну людність, яка від самого початку входила до складу гунської орди [Marquart J. Osteuropäische und Ostasiatische. – Leipzig, 1903; Златарски В. Н. История на българската държава през средните векове. (Второ фототип. изд.). – София, 1994. – Т. 1. – Ч. 1; Ашмарин Н. И. Болгары и чувашы. – Казань, 1902.; Pritsak O. Die bulgarische Fürstliste und die Sprache fer Protobulgarian. – Wiesbaden, 1955; Pritsak O. The Proto-Bulgarian military inventory inscriptions // Studia Turco-Hungarica. – Budapest, 1981. – Т. V]. С. Г. Кляшторний, як і деякі сучасні дослідники, вважає протоболгар іашадками огузів, які прийшли до Східної Європи із Центральної Азії наприкінці IV ст. [Кляшторный С. Г., Султанов Г. И. Указ. соч. – С. 134–139]. Інші вчені бачили в булгарах тюркизованих гунами угрів [Артамонов М. И. История хазар. – Л., 1962; Генінг В. Ф., Халиков А. Х. Указ. соч.; Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М., 1990]. Проте ще кілька десятиріч тому, спираючись на повідомлення письмових джерел про перебування булгар у степах Східної Європи в догунські часи, О. П. Смірнов, В. Т. Сиротенко та інші дослідники стали стверджувати, що протоболгари мешкали у степах Східної Європи ще за кілька століть до того, як там оселилися гуни. Це дозволило згаданим науковцям віднести протоболгар до сармато-аланських племен. На думку цих дослідників, внаслідок просування тюркомовних племен іраномовні протоболгари були поступово тюркизовані. На підтвердження цього О. П. Смірнов залучив археологічний матеріал, з якого виходило, що ранньосередньовічна культура степів Східної Європи багато чого успадкувала від попередньої сарматської [Смирнов А. П. Древняя история чувашского народа. – Чебоксары, 1948. – С. 17; Смирнов А. П. Некоторые вопросы средневековой истории Поволжья. – Казань, 1957. – С. 6; Сиротенко В. Т. Указ. соч. – С. 41].

До цього слід додати, що в сучасній болгарській історіографії значного поширення набула ідея про сармато-аланське, а не тюркське походження протоболгар. Серед цих праць є досить цікаві та аргументовані розробки. У зв'язку з цим доцільно згадати дослідження болгарського дослідника Р. Рашева, за яким населення болгарського племінного союзу від самого початку було поліетнічним. На його думку, верхівку протоболгарського суспільства становили тюркомовні гуно-булгари, а решта населення складалося з нащадків сармато-аланів та інших племен. У якості доказів цієї гіпотези дослідник навів не лише уривчасті свідчення письмових джерел, а й детальний аналіз археологічного матеріалу [Рашев Р. За произхода на прабългарите // *Studia protobulgarica et mediaevalia europensia*. В чест на професор Веселин Беневлиев. – Велико Търново, 1993. – С. 23–34; Рашев Р. К вопросу о происхождении праболгар // МАИЭТ. – Симферополь, 1993. – Вып. III. – С. 250–254].

Розділ III

1. На сьогодні на теренах України палеоліт датують більш ранньою епохою. Ранній палеоліт розпочинають вже з ашельської епохи, тобто вже близько 1 млн років – 150 тис. років тому. Далі слідує пам'ятки середнього палеоліту – мустьєрської епохи, що на теренах України датується 150 тис. – 35 тис. років тому. Завершує давній кам'яний вік пізній палеоліт, пам'ятки якого на території України датуються 35 тис. – 10 тис. років тому.

2. За сучасними даними, мезоліт в Україні розпочався у другій половині XI тис. до н. е. і закінчився у V тис. до н. е.

3. Сучасні дослідники датують неоліт на території Східної Європи серединою VI – III тис. до н. е.

Розділ IV

1. Сучасні дослідники відносять існування трипільської культури до IV–III тис. до н. е.

2. Терміни „перед-геленська” та “протогеленська” подані як в оригіналі праці А. Ю. Кримського.

3. Назва острова „Крет” – це варіант А. Ю. Кримського.

4. На сьогодні виявлено близько тисячі поселень трипільської культури, що займала все лісостепове Правобережжя і Прикарпаття України, а на пізньому етапі поширилася на Волинь і Степ, до Одеси включно.

5. Ці дані давно застаріли. Міднокам'яний вік, або енеоліт, розпочався у країнах Стародавнього Сходу понад 5 тис. років тому, а окремі мідні вироби знаходять тут ще раніше, навіть у шарах середини VI тис. до н. е.

(Яримтепе в Іраку, Чатал-Гуюк в Туреччині) чи кінця VIII тис. до н. е. (Алі-Кош в Ірані).

6. Вчені вже давно встановили, що вавилонський цар Хаммурапі насправді правив у 1792–1750 рр. до н. е. (Див.: Струве В. В. Датировка I Вавилонской династии // ВДИ. – 1947. – № 1).

7. Треба звернути увагу на те, що наведені А. Ю. Кримським дати існування в Єгипті Середнього та Нового царств практично не відрізняються від сучасних датувань: Середнє царство – кінець III тис. до н. е. – приблизно 1600 р. до н. е.; Нове царство – XVI–XII ст. до н. е. (Див.: История Древнего Востока / Под ред. Г. М. Бонгард-Левина. – М., 1988. – Ч. II. – С. 391–421, 457–496). Це ж стосується і датування Хетської держави.

8. Так подано в тексті оригіналу.

9. Проте навіть на сьогодні могильники трипільської культури вивчені слабо. Насамперед, вони відомі на пізньому етапі існування культури. Так, в Усатовому (нині територія Одеси) досліджено пізньотрипільські кургани, ґрунтові могильники і поселення. Обряд поховання в курганах і ґрунтових могилах – скорчене на боці трупопокладнення. У деяких похованнях виявлено багатий інвентар, у тому числі мідні кинджали, прикраси з міді і срібла, розписний посуд. Окрім того, у Софіївці на Дніпрі (південніше Києва) розкопаний великий могильник, де в глиняних урнах або неглибоких ямах, викопаних у піску, було знайдено обпалені кістки, що свідчить про існування обряду трупоспалення. Досліджено близько 150 поховань, де поряд з останками виявлено глиняний посуд, бойові шліфовані сокири-молоти, мідні кинджали, тощо. Варто також згадати Вихватинський могильник у Молдові і Чапаївський поблизу Києва. У Вихватинському могилинику виявлено понад 30 поховань із скорченим на боці трупопокладенням та велику кількість посуду, статуеток, знарядь праці, прикрас, тощо. Основним обрядом поховання в Чапаївському могилинику було випростане на спині трупопокладення.

10. Пропущено. Очевидно *εκατόν*

11. Пропущено. Очевидно *hundert*

12. Так нерозбірливо подано в тексті оригіналу.

Розділ V

1. Необхідно зазначити, що в радянській історіографії після А. Ю. Кримського продовжувала панувати думка, що таври гірського Криму являли собою нащадків кіммерійців. Проте П. М. Шульц відзначив недостатню аргументованість зв'язку таврів з кіммерійцями [Шульц П. Н. О некоторых вопросах истории тавров // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. – М., 1959. – С. 260]. Аналогічної думки також дотримувалась Х. К. Кріс [Крис Х. К. О тав-

рах і кизил-кобинської культурі // ВДИ. – 1971. – № 4. – С. 156]. Проте І. М. Дьяконов висловив припущення про можливість сумісного проживання кіммерійців і таврів у Криму напередодні грецької колонізації [Дьяконов М. И. История Мидии. – М.–Л., 1956. – С. 232]. Окрім того, В. Д. Блаватський та М. І. Артамонов схильні вважати синдів, які проживали за часів грецької колонізації на Таманському півострові, за нащадків кіммерійців [Блаватский В. Д. Процесс исторического развития античных государств в Северном Причерноморье // Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. – М., 1959. – С. 9; Блаватский В. Д. Пантикапей. Очерки истории столицы Боспора. – М., 1964. – С. 22; Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы. – Л., 1974. – С. 62, 120]. В ЄРСР великого поширення набула гіпотеза про етнічну спорідненість кіммерійців і скіфів, тобто про іранське походження кіммерійців. Палким прихильником цієї гіпотези був, наприклад, І. М. Дьяконов [Дьяконов М. И. История Мидии. – С. 241].

2. У післявоєнні роки радянські дослідники схильні були пов'язувати з кіммерійцями пам'ятки передскіфського часу, що відповідало переходу від епохи бронзи до залізного віку. Так, Є. І. Крупнов вважав за важливу ознаку кіммерійської культури відсутність речей, виготовлених у скіфському звіриному стилі [Крупнов Е. И. Киммерийцы на Северном Кавказе // МИА. – 1958. – № 68. – С. 190; Крупнов Е. И. Древняя история Северного Кавказа. – М., 1960. – С. 115]. З огляду на це, деякі археологи почали пов'язувати з кіммерійцями пам'ятки пізньої стадії зрубної культури. До їх числа варто віднести О. А. Кривцову-Гракову [Кривцова-Гракова О. А. Алексеевское поселение и могильник // Тр. ГИМ. – М., 1948. – Т. XVII. – С. 158], О. І. Тереножкіна [Тереножкин А. И. Киммерийцы. – К., 1976. – С. 11] та деяких інших дослідників. У свій час О. М. Лесков висунув гіпотезу про приналежність пам'яток зрубної культури новочеркаського типу раннім скіфам, а чорногорівсько-камишеваського – кіммерійцям [Лесков А. М. Предскифский период в степях Северного Причерноморья // Проблемы скифской археологии. – М., 1971 (МИА, № 177). – С. 36 и сл.; Лесков А. М. Заключительный этап бронзового века на Украине. – М., 1975. – С. 64]. Серед радянських дослідників були і такі, хто пов'язував з кіммерійцями пам'ятки пізнього етапу катакомбної культури [Артамонов М. И. Киммерийська проблема // Археологія. – К., 1973. – Вип. 9. – С. 5; Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы. – Л., 1974. – С. 23; Попова Т. Б. Племена катакомбной культуры // Тр. ГИМ. – М., 1955. – Т. XXIV. – С. 176 и сл.; Смирнов А. П. Скифы. – М., 1966. – С. 34 и сл.]. На сьогодні археологи схильні пов'язувати з перебуванням кіммерійців у степах Північного Причорномор'я впускні поховання першої половини I тис. до н. е. у курганах біля с. Зольне поблизу м. Сімферополя, біля х. Чорногорівка на Донеччині, біля с. Камишуваха Луганської обл., в кургані Мала Цимбалка у Запорізькій обл., тощо [Мелюкова А. И.

Предскифський період в степах Северного Причорномор'я // Степи європейської частини СРСР в скифо-сарматське час (Археологія СРСР). М., 1989. – С. 10–16].

Розділ VI

1. Нерозбірливо.

2. Пропущено. Можливий варіант – Βασίλειοι.

3. Нерозбірливо.

4. Проте сучасні уявлення про локалізацію аргіппеїв значно відрізняються від уявлень вчених перших десятиліть ХХ ст. Ось як коментує І. В. Кукліна повідомлення Геродота про аргіппеїв: „Геродот подає два орієнтири для визначення місцепроживання аргіппеїв. З однієї сторони, вони замикають низку народів, які починаються від кута Меотійського озера та від Танаїсу, тобто савроматів, будинів, тиссагетів, йірків та відокремлених скифів (IV, 21–22), хоча, як свідчить Геродот, чорноземну рівнину цих народів відокремлює від області аргіппеїв значний простір кам'янистої та нерівної землі. Розмір цього простору зовсім невизначений, так само як і напрям шляху до аргіппеїв, тому даний орієнтир зовсім розпливчастий. Друга визначаюча ознака – високі гори, біля підніжжя яких мешкають аргіппеї. Уся післягеродотівська література (Помпоній Мела, Пліній, Солін, Амміан Марцеллін, Капелла) єдині в думці пов'язувати це плем'я з Ріпейськими (Ріфейськими) горами. Геродот не наводить назви гір, біля підніжжя яких мешкають аргіппеї, проте ціла низка характерних деталей свідчить про те, що й у Геродота йдеться про ті ж самі гори. Як свідчить докладний розгляд авторських свідчень про Ріпейські гори, їх варто локалізувати у Середній Азії та ототожнити їх можна скоріш за все з Тянь-Шанем, а не (всупереч поширеній думці) з Уральськими горами, тому що останні не відповідають жодній характеристиці, що її дали античні автори Ріпейським горам. Тоді й аргіппеї Геродота можуть бути локалізовані у Притяньшанні, причому на західних або південно-західних схилах цього хребта, – бо тільки в цьому випадку ісседони Семиріччя дійсно будуть розташовуватись на схід (або на північний схід) від аргіппеїв та одна звістка Геродота не буде суперечити іншій” [Кукліна І. В. Етногеографія Скифії. – Л., 1985. – С. 80].

Розділ VII

1. Можливий варіант – Ἀλαῦνοι Ἐκύθαι [Алемань А. Аланы в древних и средневековых письменных источниках. – М., 2003. – С. 149].

2. Пропущено.

3. Очевидно Ἐκύθαι Βασίλειοι.

4. Пропущено.

5. Пропущено.

6. Очевидно “басилами”.
7. Пропущено, ймовірно „р”.
8. Пропущено, ймовірно „а”.
9. Пропущено, можливо „Βαρσληῖοι”.
10. Пропущено: очевидно „Βασληῖοι”.
11. Пропущено.
12. Нерозбірливо.
13. Пропущено: очевидно Σκύδα Βασληῖοι.
14. Пропущено.
15. Пропущено.
16. Пропущено.
17. Пропущено.
18. Пропущено.
19. Пропущено: очевидно Σκύδα Βασληῖοι.
20. Пропущено.
21. Так подано в тексті.
22. Пропущено.
23. Пропущено.
24. Так подано в тексті.

25. Необхідно зазначити, що й сьогодні деякі дослідники, переважно тюркомовні, намагаються довести, що у складі племен Геродотової Скіфії, тобто у середині I тис. до н. е., були тюркомовні групи. Що ж стосується ототожнення раньосередньовічних барсилів зі скіфами-„басілеями” (царськими), то жоден із сучасних дослідників навіть не припускає можливості такого зв'язку. При цьому етнічна приналежність барсилів і досі залишається предметом дискусій. Ще І. Маркварт вважав барсилів гуиською народністю VI ст. [Marquart J. Die Chronologie der alttörkischen Inschriften. – Leipzig, 1898. – s. 87], М. І. Артамонов, М. Г. Магомедов, Я. А. Федоров та Г. С. Федоров вважали їх одним з болгарських племен [Артамонов М. И. История хазар. – Л., 1962. – С. 131–132; Магомедов М. Г. Образование Хазарского каганата. – М., 1983. – С. 177; Федоров Я. А., Федоров Г. С. Ранние тюрки на Северном Кавказе. – М., 1978. – С. 84], А. П. Новосельцев, О. В. Гадло та С. О. Яценко – частиною аланів [Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – М., 1990. – С. 83–84; Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. – Л., 1979. – С. 68; Яценко С. А. «Хазары» и «басилы» III–IV вв. в Северо-Западном Прикаспии. По армянским источникам // Актуальные проблемы археологии Северного Кавказа (XIX «Крупновские чтения»). Тезисы докладов научной конференции. – М., 1996. – С. 168–169.]

Необхідно відзначити, що підставою для ототожнення барсилів з гунно-булгарами для багатьох дослідників стало згадування мусульманськими авторами їх як частини волзьких болгар, зведення про яких, як про близькоспорідненій до хозарів народ у генеалогіях деяких мусульманських

авторів, а також припущення, відповідно до якого назви міста і місцевості, де могли проживати пізні барсіли, – *Беленджер* або *Варачан* – могли являти собою виправлений варіант етноніма *Балгар*. У прихильників версії про аланське походження *барсілів* існують також свої аргументи: 1) згадування в творі Михайла Сірійського Берсілії як «країни аланів»; 2) дані Мойсея Хоренського про близькість барсілів і аланів; 3) інформація вірменських джерел про те, що басіли (барсіли) проживали на північ від Кавказу ще в догунську епоху.

Що ж стосується питання локалізації країни барсілів, то щодо цього наводилися різноманітні версії. Так, С. О. Плетньова розмістила Берсілію «на сучасній території Дагестану» [Плетнева С. А. Хазары. – М., 1986. – С. 15]. М. І. Артамонов локалізував її в Північному Дагестані [Артамонов М. И. Хазары. – С. 130, 132]. М. Г. Магомедов схильний бачити в країні барсілів Приморський Дагестан [Магомедов М. Г. Образование Хазарского каганата. – С. 177]. Я. А. Федоров та Г. С. Федоров розташовували країну барсілів не лише в Північно-Західному Дагестані, а й у всьому Північно-Західному Прикаспії, ототожнюючи дану територію з першою Сарматією Феофана [Федоров Я. А., Федоров Г. С. Указ. соч. – С. 84]. С. О. Яценко вважає, що на початку хозарської історії басіли і хозари не межували між собою і тому схильний розташовувати первісну територію барсілів (барсілів) у Нижньому Поволжі [Яценко С. А. Указ. соч. – С. 168–169]. На думку О. В. Гадла, Берсілія розташовувалася в Центральному Передкавказзі, тобто на землях аланів [Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. – С. 66–67]. А. П. Новосельцев же дав більш широку локалізацію Берсілії – Східне Передкавказзя, частина Центрального Передкавказзя і нижня течія Волги. Хоча при цьому дослідник припускав, що в VIII–IX ст. Берсілією могла називатися «і більш обмежена територія в межах Північного (Приморського) Дагестану» [Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – С. 79].

Прибічники локалізації Берсілії в Дагестані в першу чергу звертали увагу на дані вірменських джерел, згідно якими землі барсілів знаходилися за воротами «Джора (Чора)», в яких вони схильні бачити Дербентський прохід. Але в даному випадку не враховується інформація про можливе сусідство барсілів і булгар, відповідно до якої традиційним місцем проживання останніх вважається Північно-Західний Кавказ. У той же час, дослідники, які схильні локалізувати барсілів на Центральному Кавказі, не враховують інформацію про їхнє перебування в районі Дагестану. Крім того, інформація письмових джерел про перебування барсілів на Нижній та Середній Волзі також потребує пояснення.

Насамперед необхідно виходити з того, що в ніслягунський період народ *барсіли* міг під впливом обставин змінити місце свого первісного проживання та піддатися процесу асиміляції з боку сусідів. Тому

асинхронні звістки письмових джерел дають нам суперечливі зведення про етнічну приналежність барсілів (басілів) і локалізацію їхньої країни Берсілії. Виникає питання: чому ранньосередньовічні автори з Передньої Азії пов'язували країну барсілів з Дагестаном, а візантійські вказували на знаходження Берсілії на схід від Приазовської Болгарії в VII ст.? Чи не пов'язане це з особливим географічним положенням Берсілії?

Однак більш логічним могло б бути припущення, згідно з яким в ранній період хозарської історії прикавказькі болгари і барсіли були сусідами. А це дозволяє вважати, що західні кордони країни Берсілії у VI–VII ст. могли знаходитися в Центральному Передкавказзі. Досить цікаво, що південні сусіди сучасних карачаєво-балкарців – грузини називають карачаєво-балкарців терміном *басіані* [Волкова Н. Г. Этнонимы и племенные названия Северного Кавказа. – М., 1973. – С. 94], що може свідчити про проживання в минулому на території Карачая і Балкарії нащадків басілів (барсілів). Мегрели так не називають карачаєвців і балкарців, але використовують щодо карачаєво-балкарського населення термін *алані* [Волкова Н. Г. Указ соч. – С. 94]. У даному випадку дуже доречно нагадати, що Михайло Сірійський назвав Берсілію «країною аланів», а багато сучасних дослідників вважають, що територія сучасних Карачая і Балкарії у середні віки входила до складу північнокавказької Аланії. Крім того, О.В. Гадло схильний пов'язувати з перебуванням барсілів у західній частині Центрального Передкавказзя назву річки Баксан, відому в XIV–XV ст. як *Бахсан*. Дослідник також звернув увагу на повідомлення Вахушті, відповідно до якого «басіані» являли собою один з підрозділів „овсів” (аланів). Не менш цікаві дані навів О.В. Гадло також з фольклору народів Центрального Кавказу. Так, балкарський генеалогічний переказ оповідає, що предками дігорських і балкарських князів були рідні брати Бадіят та Басіат, які переселилися в гори з півночі, з району Маджар. А в нартському епосі кабардинців у циклі оповідань про Батраза неодноразово згадується як місце дії цього героя «Барсово (Басово) поле». Усе це змусило О. В. Гадла вважати дані збіги невинуватими, а тому, на його думку, «країна аланів Берсілія» могла знаходитися в центрі Азово-Каспійського межімор'я. На підставі цього дослідник прийшов до висновку, що барсіли «являли собою одну із трьох іраномовних груп, яка в післягунську епоху зуміла зберегти своє положення і навіть на якийсь період піднялася над іншими групами степовиків» [Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. – С. 63–68].

Висновки О. В. Гадла дозволяють припускати, що в передхозарський період володіння барсілів на заході могли займати західну частину Центрального Передкавказзя, тобто бути сусідньої до Приазовської Болгарії територією. Тому можна вважати, що після кінця VII ст., а може пізніше, західна частина барсілів могла разом зі східним угрупованням приазовських болгар мігрувати до Середньої Волги і стати таким чином

одним із підрозділів середневолзьких булгар, відомим у мусульманських текстах X ст. як *барсула*.

У зв'язку з цим особливий інтерес становить походження етнічної назви *барсілі* і відповідно до того етнічна приналежність барсілів. М. І. Артамонов, спираючись на спостереження В. Мінорського, а також виходячи зі своїх припущень, згідно якими барсілі являли собою одне з булгарських племен, а термін *Варачан* міг бути лише одним з варіантів назви Берсілії, щодо походження даного етнопоніма зробив висновок, відповідно до якого «*Varč-li* чи *Varač-li* – це тюркська конструкція із суфіксом приналежності – *li*, тоді як вірменська форма – *Варачан* – являє собою ту ж основу з іранським закінченням *an*» [Артамонов М. И. История хазар. – С. 184, прим. 8]. Проте не менший інтерес становить припущення А. П. Новосельцева про зв'язок барсілів з назвою *Баранджар* [Новосельцев А. П. Указ соч. – С. 84], а також його ж етимологія назви *Баранджар* з середньоперської як “Довга ущелина” [Новосельцев А. П. Указ соч. – С. 130]. Однак, якщо лише враховувати зв'язок барсілів з іраномовними аланами, то можна припустити й сармато-аланське походження цього терміна. Хоча є більше підстав пов'язувати походження цього етноніма з тюркомовним світом.

Говорячи про походження барсілів, необхідно враховувати деякі нюанси. По-перше, звертає на себе увагу те, що жителі країни Берсілія сприймалися деякими середньовічними авторами як частина аланів. По-друге, письмові джерела локалізують барсілів, насамперед, на Північному Кавказі. По-третє, перші достовірні зведення про барсілів на Північному Кавказі датуються лише раннім середньовіччям, а саме – передхозарським періодом. Тому великий інтерес становить припущення А. П. Новосельцева, який спираючись, насамперед, на повідомлення Михайла Сірійського, прийшов до висновку, “що з самого початку барсілі (басілі) були аланським (іранським) племенем, яке з часом було тюркизоване, у Східному Передкавказзі змішалося з хозарами, у Західному – з булгарами” [Новосельцев А. П. Указ. соч. – С. 84]. Проте О. В. Гадло вважав, що барсілі від початку були тюркомовною етнічною групою, яка згодом змішалася із сармато-аланським населенням, тобто поширила свою назву на іраномовне населення [Гадло А. В. Этническая группа барсилы // Историческая этнография: традиции и современность. – Л., 1983. – С. 79–81]. Є певні підстави погодитись з припущенням О. В. Гадла.

С.Г. Кляшторний звернув увагу на те, що на знайдених в Північній Монголії Терхинській та Тесинських стелах, виготовлених відповідно в 753 р. та 762 р. за велінням перших уйгурських каганів, згадані події часів правління першого великого кагана тюркютів Бумина (середина VI ст.). При цьому там фігурують “прославлені огузи” Кадир Касар та Беди Берсил. Терхинський напис повідомляє наступне: „Йолиг-каган... Бумин-каган (ці) три кагани на царстві сиділи, двісті років на царстві сиділи. Їхній народ,

який прийшов до шаленства, загинув... через двох іменитих, виснажився і загинув. Кадир Касар і Беди Берсил, прославлені огузи... (тоді загинули)". Тесинський напис підтверджує цю інформацію: „... Через вождів бузуків (їхній народ), дійшовши до шаленства, виснажився і загинув. Через незначного Кюля, через двох іменитих виснажився і загинув... Беди Берсил і Кадир Касар тоді загинули. Той мій народ затівав численні (міжусобні) чвари і сварки” [Кляшторний С. Г. Азіатський аспект ранньої історії хозар // Хазарський альманах. – К.–Харьков–М., 2003. – Т. 2. – С. 49–50]. Саме ця інформація дала підстави С. Г. Кляшторному вважати Кадира та Беди вождями племен хозарів та берсилів, які від початку входили до західного крила огууро-огузьких племен Центральної Азії. А це спонукає думати, що “рання історія хозар і берсилів-барсилів не тільки взаємозалежна, але і генетично прив’язана до огууро-огузьких племен і на ранньому етапі політично обумовлена становленням і розпадом тюрко-огузького дуумвірату в Центральній Азії” [Кляшторний С. Г. Азіатський аспект ранньої історії хозар. – С. 47–51]. З іншого боку, згадка про хозарів і берсилів у текстах центральноазійського походження та інформація про ці етнічні групи у візантійських та західноазійських авторів вимагає пояснення.

Все це дозволяє вважати, що барсіли могли спочатку в степах Центральної Азії являти собою одне із тюркомовних племен, споріднених з хозарами. У наслідок бурхливих подій, пов’язаних зі становленням Першого Тюркського каганату, частина їх, як і хозари, але ще в V ст. мігрували на захід до Північного Кавказу, де на якийсь час очолили частину аланських племен, внаслідок чого назва племені стала назвою союзу племен. Тому барсіли сприймалися сусідами як частина аланів. Крім того, може викликати певні заперечення припущення О. В. Гадла, який, посилаючись на повідомлення «Вірменської географії» про перебування на Нижній Волзі басілів (барсілів) вважає, що барсіли «посунуті хозарами, були змушені піти від них на північ вздовж течії Волги, де стали інкорпорованими до складу політичного об’єднання, яке очолила також прийшла з Північного Кавказу племінна група болгар» [Гадло А. В. Этническая история Северного Кавказа IV–X вв. – С. 64]. Однак дані деяких письмових джерел про перебування барсілів на Північному Кавказі лише можуть указувати на їхню наступну міграцію спочатку на південний захід до Передкавказзя, а лише потім – до Середньої Волги. Тому можна погодитися з думкою С. О. Яценка, який вважає, що територія басілів (барсілів) у Нижньому Поволжі являла собою лише первісне місце перебування даної етнічної групи у степах Східної Європи [Яценко С. А. Указ. соч. – С. 168–169]. Отже повідомлення «Вірменської географії» про перебування барсілів у Сарматії в дельті р. Атиль [Патканов К. Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому // ЖМНП. – 1883. – Ч. ССХХVI. – С. 26] може або бути анахронізмом, або вказувати на те, що в VII в. частина барсілів продовжувала зберігатися на Нижній Волзі. Що ж

стосується традиційної локалізації барсілів у Дагестані та інформації Ібн Фадлана про те, що представники третьої групи волзьких булгар, згадані замість барсіл, «відомі [за назвою] Баранджар» [Ковалевський А. П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. – Харьков, 1956. – С. 138], то є підстави вважати, що на початку X ст. барсіли були відомі арабам, насамперед, як жителі міста та місцевості Беленджер, що знаходилася в Дагестані.

Таким чином, намагання деяких середньовічних передньоазійських авторів ототожнити країну барсілів лише з частиною Дагестану можна пояснити тим, що в період ранньої хозарської історії барсіли разом з хозарами нападали на країни Передньої Азії з боку Дагестану, що знайшло певне відображення в історіографії цих країн. Тому уявляється більш ймовірною первісна локалізація країни барсілів у передхозарський період на Нижній Волзі, а в ранньохозарський час на початку VII ст. – між Північно-Західним Дагестаном і Північно-Західним Кавказом, тобто в Центральному Передкавказзі.

Очевидно, після подій середини VII ст. на Північному Кавказі барсіли під впливом більш сильних сусідів змушені були просунутися зі степів Передкавказзя в передгір'я і гори Карачая, Балкарії, Осетії та Дагестану, де піддалися процесу етнічної асиміляції з боку місцевого населення, в тому числі хозарів та аланів.

Саме входження барсілів до складу етнополітичного об'єднання волзьких булгар дозволяє вважати, що в VII ст. західний кордон країни барсілів міг знаходитися в західній частині Центрального Передкавказзя, де барсіли могли бути східними сусідами булгар Північно-Західного Кавказу і звідкіля частина барсілів разом з булгарами могли переселитися до Середньої Волги.

Розділ VIII

1. Назву розділу пропущено.
2. Пропущено.
3. Пропущено. Можливий варіант: „-ксай”.
4. Так подано у рукопису.
5. Пропущено.
6. Пропущено.
7. Пропущено.
8. Пропущено: очевидно „Βασιλῆιοι”.

9. На сьогодні вже більшість дослідників історії хозарів не сумнівається в тому, що витоки хозарського етносу слід шукати не на півдні Східної Європи, а в Центральній Азії. Так, на думку А.П. Новосельцева, в VI ст. на території Дагестану існувало кілька політичних об'єднань кочівників, се-

ред яких були союзи племен савірів та маскутів. У другій половині VI ст. до Дагестану хлинули тюркські племена, серед яких було плем'я *коса* (хозари), які очолили об'єднання племен, до якого згодом увійшли місцеві племена [Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. – С. 83].

Розділ IX

1. Назву розділу пропущено.

Розділ X

1. Пропущено.
2. Пропущено.
3. Пропущено.

Розділ XI

1. Пропущено.
2. Пропущено.
3. Пропущено. Можливий варіант: “τὸ δὲ τῶν Ἀλανῶν ἔθνος ὅτι μὲν εἰσι Σκύθαι περὶ τὸν Τάναϊν καὶ τὴν Μαιώτιν λίμνην κατοικοῦντες” [Див.: Алемань А. Аланы в древних и средневековых письменных источниках. – М., 2003. – С. 139–140].
4. Пропущено. Можливий варіант: „Ἀλανοὶ Σκύθαι” [Алемань А. Указ. соч. – С. 149].
5. Пропущено.
6. Пропущено.
7. А.П. Новосельцев назву хозарського міста *Самандар* перекладав з середньоіранських мов як “Білий дім” (*Саман* – “білий”, *дар* – “дім, палац”) [Новосельцев А. П. Указ. соч. – С. 92, 126].
8. Пропущено.
9. Пропущено.
10. Пропущено.
11. Пропущено.
12. Пропущено.
13. Пропущено. Можливий варіант: Μαιώτις
14. Пропущено.
15. Пропущено.
16. Пропущено.
17. Необхідно зазначити, що і на сьогодні дослідники не відмовляють-

ся від тієї думки, що алтайський елемент у перші століття нової ери вже був певною мірою представлений у степах Північного Причорномор'я. Причиною цього стала інформація грецького географа Птолемея, який жив у II ст. і залишив після себе географічний трактат „Викладення географії”. Дослідники вже давно звернули увагу на те, що востаннє в своїй „Географії” К. Птолемей хвертається до сюжетів про роксоланів у зв'язку гуннами, які нього виступють у латинськомовних перекладах у формі *Chuni* й розміщені між Дніпром (Борисфеном) та Ала(в)нськими горами: „Між бастарними і роксоланами живуть *гунни*, а нижче однойменних (тобто Амадоцьких – *О. С.*) гір – амадоки (*Amadoci*) й навари (*Nauari*)” [Стрижак Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. – К., 1991. – С. 19–20].

Розділ XII

1. Дослідники вже давно одностайні в думці, що етнонім *Мордва* в формі *mordens* зустрічається вперше в VI ст. у творі Йордана «Гетіка» [Клима Л. Поволжские финно-угры в письменных источниках I–II тыс. н. э. // Советское финно-угроведение. – 1989. – №1. – С. 44]. Племена мордві Йордан згадує при переліченні північних племен, які неначе були підкорені готським королем Германаріхом у догунський період: «После того как король готов Геберих отошел от дел человеческих, через некоторое время наследовал королевство Германарих, благороднейший из Амалов, который покорил много весьма воинственных северных племен и заставил их повиноваться своим законам. ... Покорил же он племена: гольте-скифов, тнудов, инаунксов, васинабронков, меренс, *морденс*, имнискаров, рогов, тадзанс, атаул, навего, бубегенов, колдов»² [Йордан. О происхождении и деяниях гетов / Пер. с лат. Е. Ч. Скржинской. – М., 1960. – С. 89, 150]. З приводу цієї згадки північних народів перекладач на російську та коментатор твору Йордана – Е.Ч. Скржинська зазначила: «Йордан природно намагався підкреслити могутність Германаріха, якого він виділяє як “шляхетнішого із Амалів”. Однак, щоб точно та переконливо повідомити про його завоювання, Йордану бракувало відомостей. Дуже стисла та поверхнева його розповідь про Германаріха, який підкорив низку “північних племен” і цим неначе примусив порівнювати себе з Олександром Македонським. Подозрілим виглядає в латинському тексті грецьке слово “arctoi”... воно свідчить, що дане місце звідкилясь списане, проте наврядчи запозичене у Кассіодора, який відрізнявся своїм досконалим стилем.... Нагромоджуючи етнічні назви, автор, можливо, користувався якимось дорожником... Механічно наведений перелік племінних назв свідчить про напрям шляху та про те, що у VI ст., коли могли користуватися тим дорожником, який став джерелом для Йордана, згадуємі ним чудь, весь, меря, мордва являли собою певні етнічні групи» [Йордан. Указ. соч. – С. 265–

266]. Лише у першій половині X ст. Костянтин Багрянородний почав знову згадувати назву країни *Мордіа* (Мордіа), локалізація якої не відзначається детальністю [Константин Багрянородний. Об управлении империей / Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. – М., 1991. – С. 156–157, 174–175]. Трохи пізніше етнонім *Мордва* у різних формах набув поширення у джерелах XII–XIII ст.: „Повісті врем’яних літ”, у творах католицьких місіонерів Юліана, Бенедикта Полона, Платона Карпіні [Клима Л. Указ. соч. – С. 44–45].

Виникнення етноніму *мордва* О.І. Попов пояснює наступним чином: «Не дивлячись на таку відносно пізню появу найменування *мордва* в письмових джерелах, досить вірогідна значна давність цього імені, яке, безперечно, належить до того ж кола етнічних назв, як і багато інших, що належать до фінно-угрів на зразок наступних: *меря*, *мурама*, *марі*, (*уд*)-*мурт* (*мурт* “людина”), (*комі*)-*морт* (*морт* також “людина”). Вірогідно, в якийсь період життя степів Південної Росії десь набув широкого поширення термін *мер-*, *мар-* і т. д. у різноманітних звукових варіантах (завдяки великій різноплемінності), що означав одне і теж: “смертний”, “людина”, “чоловік”. Окрім багатьох відповідних іранських та кавказьких слів, що мають приблизно теж звучання та смисл, як ми бачимо, аналогічні дані збереглися у тих фінно-угорських народностей, які якимось чином досить близько контактували з південноруським, кіммеро-скіфським, ірансько-кавказьким різноплемінним світом. Дуже далеко на північ цей термін *мер-* не потрапив і зберігся лише в мовах народів та племен найдавніших груп Кавказу та Передкавказзя на півдні та в мовах найдавніших народів середнього поясу Східної Європи, головним чином фінно-угрів. У степу завдяки історичним змінам цей термін з часом зник. У самій мордовській мові ми знаходимо відповідне слово у формі *мірьде* (“чоловік”). Таким чином, термін *мордва* знаходить задовільне пояснення» [Попов А. И. Названия народов СССР. – Л., 1973. – С. 102–103].

2. Серед деяких сучасних дослідників набула поширення також думка, що другим джерелом для написання твору Йордана став твір Аблабія, присвячений історії готів, про що можуть свідчити три посилання на цього автора у творі Йордана. Існує навіть думка, що джерелами для Аблабія був не лише готський фольклор, а й грецькі автори – Діон Хризостом, Дексіпп та Пріск. Проте не виключено, що твір Аблабія або одне із його основних джерел були написані готською мовою [Свод древнейших источников по истории славян. – М., 1991. Т. 1. – С. 110].

3. Іверія. Далі трапляється «Іберії-Грузії».

4. Вагарш. Далі трапляється «Багарш».

5. Гонакур (гонакур). Далі трапляється і «Гонокур» (гонокур), і «гонекур». Очевидно тут йдеться про онногурів. Пріск повідомляє, що в 463 р. до імператора Східної Римської імперії прибуло посольство від “Сарагурів”, “Урогів” (Угурів. – О.Б.) та “Оногурів”, які просили імператора допо-

могли в боротьбі проти “Уннів Акатірів”, які мешкали в степах поблизу Кавказу. Причиною цієї міграції став тиск зі сходу савірів, на яких тиснули авари, на яких у свою чергу напали народи, які жили біля берегів “океану” [Приск. Сказання Приска Панийского / Пер. с греч. Г. С. Дестуниса // Ученые записки второго отделения императорской Академии наук. – СПб., 1861. – Вып. 1. – С. 87–88]. С.Г. Кляшторний це зсунення пояснює тим, що в першій половині V ст. біля північних кордонів китайської держави Тоба Вей утворилася держава жуань-жуаней, яка зазнала нападу з боку китайців, що врешті-решт призвело до порушення силового балансу серед племен Євразійського степу. В наслідок цього західне угруповання огурів залишило свої землі у західній частині Центральної Азії і перейшло Волгу [Кляшторный С. Г., Султанов Г. И. Государства и народы евразийских степей в древности и средневековье. – СПб., 2000. – С. 136]. Приск повідомляє, що вже в 466 р. сарагури разом з переможеними “Акатірами” здійснили з півночі Кавказу похід проти Персії, супротивниці Східної Римської імперії [Приск. Указ. соч. – С. 93]. Представники цього ж етнічного масиву були відомі на початку VI ст. в сирійській хроніці Захарія Рітора як *сірургур*, *аугар* та *аунгур* [Пигулевская Н. Сирийские источники по истории народов СССР. – М.–Л., 1941. – С. 82–84]. Вважають, що оногури під назвою *хайландур*, як жителі країни *Агуанрія*, були відомі в творах Єгіше (V ст.) та інших вірменських авторів [Егишэ. О Вардане и войне армянской / Пер. с древнеарм. И. А. Орбели. – Ереван, 1971. – С. 31, 127]. К. Патканов висловив припущення, що назва протоболгарського племені *Огхондор*, що зустрічається у “Вірменській географії” (VII ст.), та назва *Вгндур* у Мойсея Хоренського (V ст.) походить від назви *Оногур* візантійських авторів [Патканов К. Из нового списка географии, приписываемой Моисею Хоренскому // ЖМНП. – 1883. – Ч. ССХХVI. – С. 24–25]. Інший варіант етнічної назви протоболгар у формі *унногундур* фігурує у Феофана та Никифора [Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения: «Хронография» Феофана, «Бревиарий» Никифора. – М., 1980. – С. 60, 161]. Дослідники вважають, що назва цього племені зустрічається у письмових джерелах написаних після кінця X ст. у вигляді *В-н-н-т-р* у Розлогій редакції “Листа Йосипа” [Коковцов П. К. Еврейско-хазарская переписка в X в. – Л., 1932. – С. 92] та *В-н-н-д-р* в анонімному трактаті “Худуд ал-‘Алам” [Minorsky V. Hudud al-Alam. The regions of the world. – London–Oxford, 1937. – P. 32], що може свідчити про те, що автори цих текстів користувалися творами ранньосередньовічних авторів.

6. Пропущено.

7. Вже на початку нової ери массагети стали активними учасниками подій, але за межами Середньої Азії, що було пов’язано з експансією аланів. Так, Пліній у своєму історичному творі відзначив, що у I ст. н. е. на північному кордоні від землі албанів проживала етнічна група *mazacas*, в якій О.В. Гадло схильний був бачити массагетів [Гадло, 1979, с. 35].

Аналогічну, але досить оригінальну, інформацію про массагетів подає також у I ст. н. е. Помпоній Мела у двох розділах свого „Опису Землі”: „ (12)... Выше скифов и скифских степей живут даги, а над Каспийским заливом – комары, *массагеты*, кадусии, гирканы, иберы... (38) Далее у Каспийского залива живут каспии и амазонки, называемие савроматидами, у Гирканского – албани, *мосхи* (Mosshi), гирканы...» [Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе. – Помпоний Мела. Землеописание. // ВДИ. – 1949. – № 17. – С. 272, 284]. Щодо стосується згадки про мосхів біля західного узбережжя Каспійського моря, то В. В. Латишев вважає це помилкою і у своєму коментарі наводить наступні доводи: „Мосхи, про яких згадує вже Гекатей (fr. 188), локалізуються зазвичай біля південно-східних берегів Чорного моря поблизу від Колхиди. Гекатей прямо називає їх частиною племені колхів, тоді як Страбон називає Мосхійськими горами західну частину Малою Кавказу (XI, 12, 4). Приймаємою Мелою локалізацію мосхів у берегів Каспійського моря слід вважати помилковою” [Латышев В. В. Указ. соч. – С. 284, прим. 8]. Проте варто звернути увагу на те, що вже у V ст. в “Історії” вірменського автора Агантагехоса, написаній як у вірменській скороченій редакції, так і в грецькій, в останній редакції цього твору згадана етнічна група Східного Кавказу *масахи*, що відповідає етнічному терміну вірменської редакції цього ж твору – *маскути*, тобто „массагети” [Гадло А. В. Этническая история... – С. 32]. Звідси слідує, що Помпоній Мела для опису населення Східного Кавказу використовував принаймні два джерела, де в одному було використано традиційний термін *массагети*, а в другому похідний від нього форму етноніма – *мосхи*. Отже, вже в I ст. н. е. массагети вже проживали на Східному Кавказі, де вони були північними сусідами албанів. Проте не до кінця зрозумілі причини і обставини появи цієї етнічної групи в регіоні.

А грекомовний автор II–III ст. Кассій Діон у своїй „Римській історії” при описі політичних подій на Кавказі у 135 р., не тільки локалізував массагетів на Кавказі, а й поставив знак рівності між аланами і массагетами: „Таким образом, война против иудеев подошла к концу, но другая, начатая по Фарасманову подстрекательству аланами (которые суть массагеты), жестоко потрясла Албанию и Мидию, достигнув Армении и Каппадокии. Однако затем она прекратилась, так как аланы с одной стороны были убоготворены дарами Вологеза, с другой остановились в страхе перед Флавием Адрианом, правителем Каппадокии...»³ [Алемань А. Указ. соч. – С. 130–131].

Латиномовний автор IV ст. Амміан Марцеллін у своєму творі „Діяння” при описі подій IV ст. зазначив, що нід час походу проти перського шаха Шапура II римський імператор Юліан у своїй промові до воїнів згадав про масагетів, як про аланів, і також локалізував їх на Східному Кавказі: „не говоря уже о Лукулле или Помпее, который, пройдя земли албанов и мас-

сагетов, которых мы тепер называем аланами, видел Каспийское море, — мы знаем, что легат Антония Вентидий нанес в этих местах бесчисленное множество поражений врагам¹⁴ [Алемань А. Указ. соч. — С. 68–69]. Проте при описі північної частини Тавріки (Cheronesus Taurica) Амміан Марцеллін згадував про массагетів і аланів як про окремі народи: „в самом начале этого края там, где кончаются Рипейские горы, живут аремфеи, справедливые люди, известные своим миролюбием. Через их страну протекают реки Хрон и Бисула. Около этого народа обитают массагеты, аланы и саргеты, а также многие неизвестные народы, но ни названия их, ни обычаи нам неведомы”⁵ [Алемань А. Указ. соч. — С. 68].

Виходячи з даних античних авторів можна припустити, що від початку массагети являли собою іраномовну етнічну групу, яка до нової ери мешкала у глибинах Азії. Проте у перші століття нової ери массагети у складі аланської орди переселилися на Захід, внаслідок чого частина з них опинилася на Східному Кавказі, а решта переселилася до Північного Причорномор'я. Тому зрозуміло, чому античні автори ставили знак рівності між массагетами і аланами. У зв'язку з цим доречно нагадати спостереження Амміана Марцеліна щодо поширення назви *аланн*: „Аланы делят на две части земли (Европы и Азии. — О. Б.) и хотя довольно отделены от других... они объединяются одним именем, и все называются Аланы, потому что имеют подобные обычаи, дикий образ жизни и такое же оружие» [Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ. — 1949. — № 3. — С. 304–305]. З огляду на це можна припустити, що згадані за часів пізньої античності та раннього середньовіччя на Східному Кавказі алани могли являти собою власне массагетів, які оселилися там. Аналіз повідомлень грекомовних та латиномовних авторів про події I–VI ст. — Светонія (I–II ст.), Тацита (I–II ст.), Йосипа Флавія (I ст.), Фемістія (IV ст.), Менандра (VI ст.), Прокопія Кейсарійського (VI ст.), свідчить про постійне перебування за часів пізньої античності та раннього середньовіччя біля Каспійських воріт (Дербентського проходу) аланів при відсутності згадок про массагетів [Алемань А. Указ. соч. — С. 53, 57, 138, 158, 253, 264]. Хоча ми знаємо, що там були массагети! Проте за часів раннього середньовіччя у письмових джерелах східного походження, як жителі Східного Кавказу, були представлені не алани, а массагети, більш відомі як *маскути*.

¹ οἱ δὲ αὐτοὶ μὲν ἀντεῖχον, Ἴ Αλανοὺς δὲ διόδον αὐτοῖς διδόντες διὰ τῆς αὐτῶν καὶ τὰς θύρας τὰς Κασπίας ἀνοίξαντες ἐπάγουσι τῷ Ἄρταβάνῳ.

² Nam Gothorum rege Geberich rebus humanis excedente post temporis aliquod Hermanoricus nobilissimus Amalorum in regno successit, qui multas et bellicosissimas arctoi gentes perdomuit suisque parere legibus fecit. ... habebat si quidem quos domuerat Golthescytha, Thiudos, Inaunxis, Vasinabroncas, Merens, *Mordens*, Immiscaris,

Rogas, Tadzans, Athaul, Navego, Bubegenas, Coldas.

³ ὁ μὲν οὖν τῶν Ἰουδαίων πόλεμος ἐς τοῦτο ἐτελεύτησεν, ἕτερος δὲ Ἰαλανῶν (εἰσὶ δὲ Μασσαγέται) ἐκινήθη ὑπὸ Φαρασμάνου, καὶ τὴν μὲν Ἰαλανίδα καὶ τὴν Μηδίαν ἰσχυρῶς ἐλύπησε, τῆς δὲ Ἰαρμενίας τῆς τε Καππαδοκίας ἀπάμενος, ἔπειτα τῶν Ἰαλανῶν τὰ μὲν δάροις ὑπὸ τοῦ Οὐολογαίου πεισθέντων, τὰ δὲ καὶ Φλάουιον Ἰαριανὸν τὸν τῆς Καππαδοκίας ἄρχοντα φοβηθέντων, ἐπαύσατο.

⁴ ... namque ut Lucullum transeam vel Pompeium, qui per Albanos et Massagetas, quos Alanos, nunc appellamus, hac quoque natione petrupta vidit Caspius lacus, Ventidium novimus Antoni legatum strages per hos tractus innumeras edidisse.

⁵ ... ergo in ipso huius compagis exordio, ubi Riphaci deficient montes, habitant Arephaei, iusti homines placiditateque cogniti, quos amnes Chronus et Bisula praeterfluunt, iuxtaque Massagetae Halani et Sargatae aliique plures obscure, quorum nec vocabula nobis sunt nota nec mores.

З М І С Т

Передмова. <i>В. К. Міхесв, О. Б. Бубенок, О. О. Хамрай</i>	5
I. Вступне слівце	21
II. Лінгвістична належність хазарів (і одномовних з ними болгарів), як хронологічний ключ для їх найдавнішої історії.	29
III. Людське життя в степах Чорноморщини й Надозівщини за епохи кам'яного знаряддя палеолітового (бл. 40000–15000 р. до н. е.) та неолітового (бл. 5000–2100 рр.)	35
IV. Трипільська культура та викликані нею етнологічні питання	39
V. Кімерійці і скити VIII–VII вв. перед н. е	53
VI. Народи Геродотової Скитії V в. та Сарматії й інших східних країн на торговому шляху через Південний Урал до Середньої Азії	61
VII. Чи іранцями, як інші скити, чи поіранізованими алтайцями були геродотові Σκύθαί Βασίληιοι?	69
VIII. <i>В котрих алтайських племенах геродотової Скитії можна вгадати найближчих дідів болгаро-хазарів?</i>	87
IX. <i>Дещо з побуту монголо-тюркських народів V в. до н. е., описаних у Геродота й Гіппократа.</i>	93
X. Світова вага Надчорноморської ординської держави геродотових скитів-басилеїв V в	97
XI. Гелленістично-Римська (Боспорсько-Римська) епоха в житті Надчорноморщини і Надозівщини (до III в. н. е)	101
XII. Готська держава II–IV в. і надкавказькі “Північні народи” (алани, болгарі і ін.)	121
Коментарі. <i>В. К. Міхесв, О. Б. Бубенок, О. О. Хамрай</i>	141

Наукове видання

Хазарський альманах

Том 7

Комп'ютерний набір *Я. Герштейн*

Макет *О. Хамрай, В. Приймаченко*

Адреса ред. колегії: 61057 Україна, м. Харків, вул. Громадянська, 22/26

Тел./факс: (057) 771-02-53, 771-02-54

E-mail: info@msu-kharkiv.edu.ua, www.msu-kharkov.edu.ua

Gesharim, Jerusalem

Tel.: (972) 2-6242527

Fax.: (972) 2-6242505

E-mail: house@gesharim.org

www.gesharim.org

**Редакційно-видавничий відділ МСУ
Видавництво «Гешарим» (Єрусалим, Ізраїль)
Видавництво "НТМТ"**

Свідоцтво про Державну реєстрацію ДК № 1748 від 15.04.2004 р.

Віддруковано в друкарні ООО «Сучасний Друк» на цифровому лазерному видавничому комплексі Rank Xerox Docutech 135. Телефон : 8 (057) 755-8-114.

Формат 70x100/16

Папір офсетний. Друк лазерний. Друк. арк. 10,3

Підписано до друку 23.07.2009. Наклад 500 прим. Замовлення 322.